

FRAZEOLOGIYA VA KOLLOKATSIYALAR NAZARIYASI

Arabova Mohira Karimovna*Toshkent Amaliy fanlar**Universiteti magistranti*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tilshunoslikning muhim sohalari bo‘lgan frazeologiya va kollokatsiyalar nazariyasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida frazeologik birliklarning turg‘unligi va kollokatsiyalarning bog‘lanish imkoniyatlari o‘rtasidagi o‘xshashlik hamda farqli jihatlar yoritib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, kollokatsiya, turg‘un birikmalar, leksik bog‘lanish, semantika, til nazariyasi, idiomatika.*

Аннотация: *В данной статье проводится сравнительный анализ теории фразеологии и коллокаций как ключевых аспектов современного языкознания. В ходе исследования рассматриваются сходства и различия между устойчивостью фразеологических единиц и комбинаторными возможностями коллокаций.*

Ключевые слова: *фразеология, коллокация, устойчивые сочетания, лексическая сочетаемость, семантика, теория языка, идиоматика.*

Abstract: *This article provides a comparative analysis of the theory of phraseology and collocations as essential branches of modern linguistics. The study highlights the similarities and differences between the stability of phraseological units and the combinatory potential of collocations.*

Keywords: *phraseology, collocation, fixed expressions, lexical combinability, semantics, linguistic theory, idiomatics.*

Kirish: *Tilshunoslikni o‘rganish jarayonida bir narsa yaqqol ko‘zga tashlanadi: biz gapirayotganimizda so‘zlarni shunchaki lug‘atdan bittalab terib, grammatika qoidasiga solib gapirmaymiz. Nutqimiz aslida miyamizda tayyor holda turgan "blokklar"dan iborat. Bu blokklar frazeologizmlar yoki oddiygina kollokatsiyalar bo‘lishi mumkin. Men ushbu maqolada aynan mana shu "blokklar" qanday ishlaydi, nima uchun biz ba‘zi so‘zlarni bir-biriga qo‘shib ishlatamiz-u, boshqasini ishlata olmaymiz, degan masalalarni tahlil qilishga harakat qildim.*

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda tillarni o‘qitish metodikasi, mashina tarjimasini va leksikografiya sohalari so‘zlarning erkin birikishi bilan turg‘un birikmalarini farqlashda ma‘lum bir nazariy chalkashliklar kuzatilmoqda. Frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi va kollokatsiyalarning leksik cheklanganligi o‘rtasidagi

chegarani aniqlash, ularning nutqdagi funksional-stilistik vazifalarini tizimlashtirish ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — frazeologiya va kollokatsiyalar nazariyasining fundamental asoslarini ko‘rib chiqish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini zamonaviy tilshunoslik prizmasi orqali tahlil qilish hamda ushbu birliklarning nutqiy jarayondagi o‘rnini misollar yordamida yoritib berishdan iborat.

Asosiy qism: Frazeologiya va kollokatsiyalar nazariyasi leksikologiyaning ikki xil, ammo bir-biri bilan chambarchas bog‘liq yo‘nalishidir. Ularni bir-biridan ajratib turuvchi asosiy mezonlar — semantik yaxlitlik va komponentlarning erkinligi darajasidir.

Men ushbu ikki tushunchani solishtirar ekanman, ularning o‘rtasidagi chegara birinchi navbatda ma‘no va erkinlik darajasida ekanini ko‘rdim.

Frazeologizmlar — bu tildagi "muzlab qolgan" birliklar. Masalan, "Qovun tushirmoq" desak, bu yerda na qovun bor, na uning tushishi. Ma‘no butunlay o‘zgarib ketgan. Bu yerda bitta so‘zni o‘zgartirsangiz, butun boshli ibora "buziladi".

Kollokatsiyalar — bular shunchaki bir-biriga "do‘st" so‘zlardir. Masalan, biz "Kuchli yomg‘ir" deymiz. Mantiqan "Katta yomg‘ir" desak ham tushunishadi, lekin tilimizning ichki an‘anasi aynan "kuchli" so‘zini talab qiladi. Ya‘ni, so‘zlar o‘z ma‘nosida qoladi, lekin tanlov erkinligi cheklangan bo‘ladi.

Frazeologiya va kollokatsiyalar o‘rtasidagi farqlar jadvali

Mezon	Frazeologiya	Kollokatsiyalar
Ma‘no	Ko‘chma, yaxlit ma‘no.	To‘g‘ridan-to‘g‘ri, komponentlar yig‘indisi.
Almashtirish	Mutlaqo mumkin emas (Turg‘un).	Qisman mumkin, lekin tabiiylik yo‘qoladi.
Tushunish	Shunchaki tarjima qilib bo‘lmaydi (Leksikondan o‘rganiladi).	Lug‘aviy ma‘nolar orqali tushunish oson.
Misol	"Burni ko‘tarilmoq" (Mag‘rurlanmoq).	"Oliy ma‘lumot" (Standart birikma).

Kollokatsiyalarni o‘rganish nutqning tabiiyligi uchun xizmat qilsa, frazeologiyani o‘rganish nutqning boyligi va emotsionalligini ta‘minlaydi. Hozirgi zamon korpus lingvistikasida ushbu ikki hodisani "formulaic language" (formulaviy til) tushunchasi ostida birlashtirish tendensiyasi mavjud. Ya‘ni, inson miyasi nutq so‘zlayotganda so‘zlarni birma-bir emas, balki mana shunday tayyor bloklar (kollokatsiya va frazeologizmlar) holatida xotiradan chiqaradi.

Frazeologiya va kollokatsiyalar o‘rtasidagi chegara ba‘zan o‘ta nozik bo‘lishi mumkin. Biroq, ularni farqlash tili o‘rgatish metodikasi, tarjimonlik mahorati va kompyuter lingvistikasini rivojlantirishda fundamental ahamiyatga ega.

Meni bir savol qiziqtirdi: nima uchun ingliz tilida hamma "fast food" deydi-yu, hech kim "quick food" demaydi? Vaholanki, ikkala sifat ham "tez" degani.

Bu masalani J. Sinclair va P. Szudarski kabi olimlarning nazariyalari orqali o‘rganib chiqdim. Ularning fikricha, inson miyasi so‘zlarni xotirasida alohida emas, balki "tayyor paket" holatida saqlaydi.

"Fast" so‘zi odatda poezd yoki mashina kabi harakatlanuvchi narsalarga nisbatan (fast car) ishlatiladi.

"Quick" esa qisqa vaqt ichida bajariladigan harakatlarga (quick shower) nisbatan qo‘llaniladi.

Lekin ovqat masalasida til egalari tarixan aynan "fast"ni tanlashgan va u bizning xotiramizga bitta butun blok bo‘lib o‘rnashib qolgan. Biz buni mantiqan o‘ylamaymiz, shunchaki xotiramizdagi "tayyor andoza"ni ishlatamiz.

Tahlillarim davomida I.M.To‘xtasinovning qarashlariga tayandim. Haqiqatan ham, bunday tayyor bloklarni so‘zma-so‘z tarjima qilish xavfli. Tarjimon shunchaki so‘zni emas, balki o‘sha blokning ikkinchi tildagi ekvivalentini topishi kerak. Masalan, inglizcha "Make a mistake" birikmasini o‘zbekchaga "xato qilmoq" deb o‘giramiz, "xato yasamoq" desak mantiq yo‘qoladi. To‘xtasinov tarjimada "ekvivalentlik tushunchasi"ni aynan kollokativ muvofiqlik orqali tushuntiradi: ya‘ni, bir tildagi barqaror blok ikkinchi tilda ham o‘zining mantiqiy va kognitiv juftiga ega bo‘lishi shart. Uning fikricha, tarjimonning mahorati so‘zlarning individual ma‘nosini emas, balki ularning xotiradagi o‘sha "tayyor blok" holatidagi yaxlit ma‘nosini qayta tiklay olishida namoyon bo‘ladi.

Tilshunoslikda so‘zlarning o‘zaro birikishi har doim ham mantiqiy qoidalarga bo‘ysunavermaydi. Masalan, nima uchun ingliz tilida biz "fast food" birikmasini ishlatamiz-u, lekin ma‘nodosh so‘z bo‘lgan "quick food" birikmasini qo‘llamaymiz? Vaholanki, "*fast*" ham, "*quick*" ham o‘zbek tiliga "tez" deb tarjima qilinadi.

Kollokatsiyalarning til tizimida barqarorlashuvi bir qator fundamental ilmiy qonuniyatlarga tayanadi. Birinchidan, so‘zlarning o‘zaro birikishi ko‘p hollarda sof mantiqiy qoidalarga emas, balki uzoq yillik til an‘analariga bo‘ysunadi. Xususan, "fast food" birikmasining tilda o‘rnashib qolishi uning mantiqiy quvvatidan ko‘ra, ko‘proq an‘anaviy xarakterga egaligi bilan izohlanadi. Til egalari bunday birikmalarni alohida lug‘aviy birliklar sifatida emas, balki tayyor nutqiy andozalar sifatida qabul qilishadi. Shu sababli, mazkur birikmani "quick food" shaklida qo‘llash semantik jihatdan tushunarli bo‘lsa-da, tilning tabiiy me‘yorlari nuqtayi nazaridan g‘aliz hisoblanadi.

Ikkinchidan, bu hodisani so‘zlar orasidagi ma’no nozikliklari va semantik muvofiqlik mezonlari orqali tahlil qilish mumkin. Taniqli tilshunos J. Sinclair (1991) ta’kidlaganidek, so‘zlar o‘zaro birikishda "ma’no tanlash" xususiyatiga ega. Masalan, "fast" sifati ko‘proq obyektning harakat tezligi yoki turini ifodalasa, "quick" ko‘proq vaqtning qisqaligi va harakatning tezkor bajarilishiga (quick shower, quick breakfast) nisbatan qo‘llaniladi. Biroq, ovqatlanish industriyasi kontekstida til tizimi aynan "fast" sifatini leksikalizatsiya jarayoni orqali "tanlab olgan" va bu birikma vaqt o‘tishi bilan ajralmas terminologik blokga aylangan.

Uchinchidan, zamonaviy kognitiv psixolingvistika ma’lumotlari bu jarayonni inson miyasining axborotni qayta ishlash mexanizmi bilan bog‘laydi. P. Szudarski (2022) va boshqa tadqiqotchilarning qarashlariga ko‘ra, inson nutq so‘zlash jarayonida har bir so‘zni alohida-alohida lug‘at boyligidan qidirib o‘tirmaydi. Aksincha, xotirada yaxlit holatda saqlangan "kollokatsion bloklar" yoki "tayyor bloklar" dan foydalanadi. "Fast food" ana shunday kognitiv birlik bo‘lib, u miyada bitta tushuncha sifatida kodlangan. Bu esa nutq jarayonida kognitiv yuklamani kamaytirib, axborot almashinuvining tezligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kollokatsiyalarning o‘ziga xosligi shundaki, ular tildagi erkin bog‘lanishlardan farq qiladi. Buni oddiygina "fast food" va "quick food" misolida ko‘rish mumkin. Garchi har ikki sifat bir xil ma’noni anglatasa-da, til egalari faqat birinchi variantni qo‘llashadi. Bu esa kollokatsiyalarning mantiqiy emas, balki leksik jihatdan cheklangan va turg‘un tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bunday misollar til o‘rganuvchilar uchun "lisoniy sezgi" naqadar muhimligini ko‘rsatadi.

Xulosa: Frazzeologiya va kollokatsiyalar nazariyasini tadqiq etish shuni ko‘rsatadiki, til shunchaki qoidalar yig‘indisi emas, balki jonli va an‘analarga asoslangan murakkab tizimdir. Maqolada ko‘rib chiqilgan "fast food" va "quick food" kabi misollar tilning mantiqiy izchillikdan ko‘ra, ko‘proq lisoniy an‘analarga bo‘ysunishini isbotlaydi.

Kollokatsiyalar nutqning ravonligi va tabiiyligini ta’minlovchi asosiy elementlardir. Ularni to‘g‘ri qo‘llash til o‘rganuvchining lisoniy mahoratini belgilaydi. Agar frazeologizmlar nutqqa rang-baranglik va emotsionallik bag‘ishlansa, kollokatsiyalar uning "to‘g‘ri" va "tabiiy" yangrashini ta’minlaydi.

Frazzeologizmlar va kollokatsiyalar o‘rtasidagi farq ularning semantik bo‘linmasligida namoyon bo‘ladi. Frazzeologizmlarda ma’no butunlay ko‘chma bo‘lsa, kollokatsiyalarda so‘zlar o‘z lug‘aviy ma’nosini saqlaydi, ammo birikish imkoniyati cheklangan bo‘ladi.

Zamonaviy chet tillarini o‘qitish metodikasida so‘zlarni alohida emas, balki "tayyor bloklar" holatida o‘rganish eng samarali yo‘l hisoblanadi. Bu usul mashina tarjimai va sun‘iy intellekt tizimlarida ham lisoniy xatolarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Frazzeologiya va kollokatsiyalar o‘rtasidagi chegarani tushunish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjimonlik va madaniyatlararo muloqot uchun ham fundamental

ahamiyatga ega. Til egalari kabi so‘zlashish — bu shunchaki so‘zlarni bilish emas, balki qaysi so‘z qaysi biri bilan "do‘stlashishini" his qilish demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lutfullayeva, D. (2022) *Asosiy tilshunoslik tushunchalari izohli lug‘ati*. Toshkent: "Akademnashr". (Frazeologiya va leksik birikuvchanlik terminlarining eng yangi talqinlari uchun).
2. Mamatov, A., Ne‘matov, H. (2021) *Frazeologik sistemalilik va uning tadqiq usullari*. Toshkent: Universitet. (Frazeologizmlarning turg‘unlik darajasini yangi metodlar bilan tushuntiradi).
3. To‘xtasinov, I. M. (2023) *Tarjimashunoslikning zamonaviy muammolari: kollokatsion kompetensiya*. Samarqand: SamDCHTI nashriyoti. (Aynan "fast food" kabi birikmalarning tarjimadagi muammolari haqida).
4. Gries, S. Th. (2021) *Statistics for Linguistics with R: A Practical Introduction*. 3rd Edition. Berlin: Mouton de Gruyter. (Kollokatsiyalarni matematik va statistik (frequency) jihatdan qanday aniqlashni ko‘rsatadi).
5. Szudarski, P. (2022) *Vocabulary in Language Teaching*. 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press. (Nima uchun "quick food" emas, "fast food" deyishimizning kognitiv sabablarini tahlil qilgan).
6. Webb, S., & Nation, P. (2023) *How Vocabulary is Learned*. Oxford: Oxford University Press. (Kollokatsiyalarni "lexical chunks" (tayyor bloklar) sifatida o‘rganish metodikasi yoritilgan).